

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ Й ОСВІТНЬОГО
МЕНЕДЖМЕНТУ ІМЕНІ ПРОФ. Є. ПЕТУХОВА**

**ГУМАНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В СПАДЩИНІ
В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО: ІСТОРІЯ, ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВИ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “бакалавр”

Виконав: студент 4 курсу

Спеціальності 014. Середня освіта (Історія)

Освітньо-професійної програми

«Середня освіта (історія)»

Киця Валентин Віталійович

Керівник к.п.н., доцент Юркова Т.Ф.

Рецензент к.п.н., доцент Батенко Г.В.

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історико-теоретичні засади гуманістичного виховання молодших школярів у спадщині В.О. Сухомлинського	8
1. 1. Основні поняття гуманістичного виховання.....	8
1.2. Психолого-педагогічні особливості морального виховання молодших школярів.....	16
РОЗДІЛ 2. Використання спадщини В.О. Сухомлинського з гуманістичного виховання в сучасній початковій школі	24
2.1. Основні напрямки гуманістичного виховання в досвіді В.О. Сухомлинського.....	24
2.2. Дослідження і впровадження гуманістичного виховання в практиці роботи школи сьогодні.....	40
ВИСНОВКИ	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	54

ВСТУП

У Державній національній програмі “Освіта” (“Україна ХХІ століття”) відзначається, що завдання освіти – сформувати покоління всебічно розвинутих, свідомих громадян. У ній окреслено шляхи вирішення цього завдання та необхідне для цього реформування освіти.

Наявна в Україні система освіти не задовольняє вимог, які постають в умовах розбудови української державності, культурного та духовного відродження українського народу. Це передусім невідповідність освіти запитам особистості, суспільним потребам та світовим досягненням; створення цілей та функцій освіти; бюрократизація всіх ланок освітньої системи.

У той же час початкова освіта повинна забезпечити загальний розвиток дитини, дати основні наукові знання і розвинути розумові вміння та навички (читання, письма, арифметики), сформувати загальне уявлення про навколишній світ, про норми загальнолюдської моралі та особистісного спілкування, про здоровий спосіб життя, виробити перші трудові навички .

Концепція національного виховання визначає стратегію розвитку наскрізної системи виховання молодого покоління України, наповнення виховання гуманітарним змістом, який узгоджується з кращими надбаннями цивілізації, орієнтований на соціалізацію, розвиток людини і відповідає потребам її самореалізації та актуальним завданням відродження національної культури, становлення Української держави .

Розвиток новітньої системи освіти базується на основних принципах національного виховання, серед яких з огляду на гуманізацію виховання відмітимо: народність – єдність загальнолюдського і національного (повага до мови, культури, спадщини, України, землі, людей України); природо-відповідність виховання – врахування

багатогранної і цілісної природи людини, вікових та індивідуальних особливостей дітей, учнівської та студентської молоді, їх анатомічних, фізіологічних, психологічних, національних і регіональних особливостей; **культуровідповідність виховання** – зв’язок із історією народу, мовою, культурою, мистецтвом ремеслами, духовна єдність поколінь; **гуманізація виховання** – створення умов для формування кращих якостей, здібностей дитини, гуманізація взаємин вихователя і вихованців, повага, довіра, милосердя, людяність, доброзичливість; **демократизація виховання** – особистість виховання – вища соціальна цінність, право на його свободу, розвиток особистості, зв’язок між ідеями свободи, правами та громадською відповідальністю; диференціація та індивідуалізація виховного процесу – врахування у виховній роботі рівнів фізичного, психічного, соціального, духовного, інтелектуального розвитку вихованців, стимулювання активності розкриття творчої індивідуальності кожного.

Таким чином, основною турботою новітньої системи освіти на Україні є людина, починаючи з дитячого віку, її всебічний розвиток, створення умов для формування її кращих якостей, розвитку здібностей, становлення гідного Громадянина Української держави. Людина – неповторна, за словами В. Сухомлинського. Людина – найвища цінність для сім’ї, школи, суспільства. Ці основоположення повинні стати на чолі всієї навчально-виховної роботи школи. Вивчення, аналіз, упровадження в життя найгуманістичної спадщини В.О.Сухомлинського - важлива проблема сучасної педагогічної теорії шкільної практики. Питанням вивчення теоретичних праць і дослідницької роботи видатного педагога-новатора присвячено чимало досліджень, статей, матеріалів конференцій. В 1978 році відбулася перша в Павлищі Всесоюзна наукова конференція “В.О.Сухомлинський і актуальні проблеми сучасної школи”.

Педагогічна громадкість широко вивчає і намагається плідно впроваджувати творчі пошуки В. Сухомлинського в сучасну школу і майбутню освіту. В світовій педагогічній науці і практиці досвід роботи Василя Олександровича вважається унікальним, різнобічно вивчається і впроваджується в систему навчання і виховання (Японія, Китай, Німеччина та інші). Особливо цінуються його гуманістичні ідеї виховання, гуманізація всієї системи роботи Павлівської середньої школи.

Тому тема нашого дослідження “Гуманістичне виховання в спадщині В. Сухомлинського: історія, досвід, перспективи” актуальна в теоретичному і практичному аспектах розвитку сучасної освіти, навчання і виховання. З проблем гуманізації навчання і виховання в сучасній школі було приведено два науково-методичних семінари на базі Херсонської школи гуманітарної праці.

Теорії і методиці гуманістичного виховання присвячено роботи Антонця М. [4, 5], Беха І. [5], , Карпенчук С. [16], Макаренка А. [25], Савченко О. [34], Ярмаченка М. [49] та інші.

Філософи, які досліджують проблеми становлення особистості Г. Ващенко, Ю. Завгородній, В.Зоц, В. Котусенко, О. Левченко, Ю. Терещенко підкреслюють, що сформованість гуманного ставлення до людей – найважливіша передумова активності особистості в соціальній та культурно-історичній творчості, у розвитку комунікативних здібностей. Визнання пріоритету гуманістичних цінностей і розкриття проблем сучасного суспільства характерні для аналітичних роздумів і дискусій філософів та соціологів (М. Бердяєв, Ю. Волков, І. Геращенко, Д. Донцов, В. Іванов, В. Ковальчук, М. Кривий, М. Кудряшова, І. Кравченко, В. Пазанок) формування поваги до іншого є основою спілкування людей. Тому наявність гуманістичних якостей для розвитку комунікативних здібностей має вкрай важливе значення. Методологічні аспекти процесу формування гуманності розкрито у працях

В. Афанасьєва, В.Бітінаса, О. Бодальова, І.Фролова, присвячених проблемама системності. Основні напрямки розроблення питань гуманізації міжособистісних стосунків в учнівському середовищі намічено в працях В. Бабич, В. Білоусової, Є. Збандуто, В. Киричок, І. Онищенко, П. Шевченко та інші.

Педагогічна спадщина В.Сухомлинського щодо гуманізації навчально-виховного процесу розглянута в роботах Л. Бондар, М.Боришевського, Л. Волошина, М.Легкого, Л. Петрощука, О.Сухомлинської О. тощо.

Вибір теми був зумовлений актуальністю проблеми гуманізації освіти, необхідністю не тільки ознайомитися з теорією і практикою В.О. Сухомлинського, але й проблемами впровадження його гуманістичних ідей в сучасний навчально-виховний процес.

Мета дослідження – проаналізувати творчу спадщину педагога-новатора щодо ідей гуманізації виховання, познайомитися з практикою впровадження його ідей в сучасній школі.

Об'єктом дипломної роботи є гуманізація навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі.

Предметом дослідження є ідеї В. Сухомлинського щодо гуманізації виховання школярів, шляхи здійснення цих ідей в Павлівській середній школі і напрями їх вчення в сьогодення.

Завдання роботи :

1. Проаналізувати основні положення поняття “гуманістичне виховання”.
2. Виділити психологолого-педагогічні особливості морального виховання молодших школярів.
3. Вивчити основні напрями гуманістичного виховання в спадщині В.О. Сухомлинського.
4. Ознайомитися з методикою роботи вчителів Павлівської середньої школи із гуманістичного виховання молодших школярів.

5. Дослідити шляхи впровадження гуманістичних ідей педагога в практику роботи сучасної школи.

Теоретична новизна роботи в систематизації основних напрямків методики гуманістичного виховання в спадщині В.О. Сухомлинського.

Практична спрямованість роботи: виділення основних напрямків гуманістичного виховання і шляхів їх впровадження в сучасну школу.

Результати дослідження були викладені автором на засіданні кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту імені проф.Є.Петухова Херсонського державного університету.

Робота складається зі вступу, двох розділів, чотирьох підрозділів, висновків, списку літературних джерел.

РОЗДІЛ I
ІСТОРИКО - ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ГУМАНІСТИЧНОГО
ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У СПАДЩИНІ
В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

1.1. Основні поняття гуманістичного виховання

Гуманізація соціального життя – одна з найважливіших проблем сучасного суспільства. Науково-технічна революція та породжені нею небувалі раніше досягнення в різних сферах виробництва створили об'єктивні передумови технократизації та дегуманізації суспільного життя, перетворили людину в якийсь елемент виробничих стосунків. Протистояти цьому можуть і повинні зусилля, спрямовані на гуманізацію всіх галузей суспільного життя, передусім, освіти і виховання.

Складність вирішення цієї проблеми в Україні зумовлена тим, що система освіти, яка складалась у радянські роки, набула соціоцентристського, знеособленого, стандартизованого характеру. Подолання цих негативних рис системи можливе лише на шляху її гуманізації (визнання людини найвищою цінністю у світі, її права на повне розкриття здібностей і нахилів, усвідомлення пріоритету загальнолюдських цінностей) та гуманітаризації (розвиток уявлень про людину як частину всесвіту, побудова цілісної картини світу, де людина живе в гармонії з природою та суспільством).

Проблема гуманізації освіти не є новою ані для зарубіжної, ані для вітчизняної педагогіки. У ХХ столітті ця ідея надихала багатьох теоретиків і практиків освіти в нашій країні та за кордоном. Прогресивною тенденцією розвитку сучасних школярів є пошуки

шляхів гуманізації педагогічного процесу, насамперед стосунків між усіма його учасниками. Основу цієї тенденції становить перехід людського суспільства до реалізації ідей гуманізму.

Гуманістичне виховання – складова морального виховання. Зупинимося на основних поняттях гуманістичного виховання. У “Словнику з етики” наводиться визначення гуманізму: “Гуманізм – принцип світогляду, (в т.ч. моральності), в основі якого лежить переконання в безмежності можливостей людини й здібностей до самовдосконалення, вимога свободи і захисту гідності особистості, ідея про право людини на щастя та про те, що задоволення її потреб і інтересів повинно бути кінцевою метою суспільства” [36]. Цей принцип склався на базі широкого ідейного руху, що виник в епоху Відродження. Гуманісти Ф. Петрарка, М. Коперник, Ф. Бекон, У. Шекспір наголосили людину вінцем природи, центром світостворення. В людині повинно гармонійно поєднуватися природний і духовний початок, вона має право на щастя в земному житті, її “природне” устремління до щастя повинно стати основою моральності.

Слово гуманізм походить від лат. “humanus”, що означає “людяний”, “людський”. Цей термін введено в 1808 р. німецьким педагогом Ф. Нітхаммером на основі слова “гуманіст”, яке виникло ще в кінці XV ст. Він найчастіше використовується для визначення прогресивного напрямку культури суспільства, яке визнає ”ставлення до людини як найвищої цінності, захист права особистості на свободу, щастя, всебічний розвиток і прояв своїх здібностей [48]”.

Іншими словами, гуманізм – це система поглядів, яка містить “визначення абсолютної гідності людини, що завжди має бути метою, але ніколи не засобом лише для досягнення якоїсь мети” [9, с. 459].

У загальнофілософському тлумаченні під гуманізмом розуміють цілісну концепцію про людину як найвищу цінність у світі. Основними положеннями цієї концепції є захист гідності особистості, визнання її

права на свободу, щастя, розвиток і виявлення своїх здібностей, необхідність формування гуманістичного світогляду, свідомості та гуманності як моральної якості, створення для цього відповідних сприятливих умов (життя, праця, навчання тощо).

Процес гуманізації всього суспільного життя набрав широкого розмаху після другої світової війни, яка виявилась антилюдською. Відбувається своєрідний всепланетарний переворот у свідомості людей, все більше коло яких оволодіває ідеями великих мислителів - гуманістів. Цей докорінний поворот до гуманізму знайшов своє відображення в міжнародних документах – Декларації прав людини, прийнятій у 1948 р. ООН, що проголошує гуманізм як головну засаду дальшого розвитку людства, та Декларації прав Дитини (прийнята в 1989 р). Гуманізація життя України в сучасних умовах відбувається на основі конституційного забезпечення прав і свобод кожного громадянина, має свої особливості, зумовлені історичним розвитком українського народу.

Глибокі корені гуманістичних ідей в житті українців обґрунтовані в творчості видатних українських мислителів. Так, вже в перших письмових пам'ятках давньоруської літератури висловлені цікаві думки щодо сутності людини і сенсу її життя. Іларіон Київський в “Слові про закон і благодать” обґрунтовує гуманістичне спрямування доброзичливості князя у ставленні до підлеглих і рівноправності народів у процесі їх християнізації.

“Поучіння” Володимира Мономаха – своєрідна спроба впровадити гуманістичний принцип добротності й людинолюбства в міжкнязівські стосунки, а милосердність і доброзичливість – у відносинах між людьми. Посиленою увагою до проблеми гуманізму визначається творчість українських мислителів в XV-XVIII ст. ст. Найвизначнішими гуманістами у цей період української історії були Ю. Дрогобич, І. Вишенський, Г. Сковорода та ін. Поширенню гуманістичних ідей

сприяла діяльність братських шкіл, Острозького культурно-освітнього центру та Києво-Могилянської академії.

Найвидатніший вихованець академії, великий гуманіст Г. Сковорода висунув і обґрунтував важливі ідеї про людину, і щастя та шляхи його досягнення. Він підносив істинно людське, духовне в людині як визначний чинник в діяльності. “Серце – корінь життя”, “обитель любові” є осередком духовного життя людини, внутрішньою силою її самопізнання і самовдосконалення, через які вона може досягнути щастя. На цій основі він обґрунтував необхідність утвердження добра, любові, ширості, “спорідненості, справедливості як гуманістичних засад людського співжиття.

Найглибше ідеали гуманізму знайшли відображення у художній творчості Т. Шевченка. Для нього конкретна людина є самоцінністю, а свобода – головною умовою людського буття. Принцип реального гуманізму найповніше обґрунтував у своїх працях І. Франко, розглядаючи шляхи досягнення ідеалу людської свободи та щастя. Ідеї гуманізації навчання і виховання посідають чільне місце у педагогічній спадщині К. Ушинського, зокрема в його дидактичних творах “Дитячий світ”, “Педагогічна поїздка по Швейцарії”, “Людина як предмет виховання”. Поборниками поєднання ідей гуманізму з народними традиціями у процесі навчання і виховання були українські педагоги Г. Ващенко, С. Русова, С. Сірополко.

Серед вітчизняних педагогів ХХ ст. найбільше займалися розробкою теоретичних обґрунтувань принципів гуманізму і втілення їх у практику А. Макаренка, В. Сухомлинський. Остання активація прихильників побудови навчального процесу на ідеях гуманізму в країнах, до складу якої до 1991 р. входила й територія України, припадає на середину 80-х років і відома під назвою руху педагогів-новаторів за “педагогіку співробітництва”. Особливої уваги “педагогіка створітництва” надавала утвердженню гуманних відносин між

учасниками навчально-виховного процесу, перетворенню учня у рівноправного й активного його суб'єкта. Представниками педагогіки створітництва являються Ш.О. Амонашвілі, С.М. Лисенкова, І.П. Волков, Е.М. Ільїн, Л. і Б. Нікітіни, О.А. Захаренко, В.Ф.Шаталов та інші.

Аналіз праць психологів, філософів, педагогів, які займалися дослідженням проблем гуманізації освіти дає можливість з'ясувати сутнісні характеристики поняття – гуманізація виховання.

Вони розуміють гуманізацію освіти як перехід від авторитарної педагогіки – педагогіки тиску на особистість, що заперечує загальногуманістичну цінність свободи як можливість самоактуалізації творчості, ігнорує проблему міжособистісних стосунків між учителем і учнем, - до особистісно-орієнтованої педагогіки, яка абсолютного значення надає особистій свободі й умінню індивіда прогнозувати і контролювати свою діяльність, вчинки, особисте життя, утвердженню гуманних стосунків між учасниками навчально-виховного процесу.

Гуманний погляд на особистість потребує нового, досконального механізму і формування.

Гуманізація виховання передбачає зміну поглядів на сам процес виховання. Виховання – це не тільки процес зовнішнього впливу на дитину, а саморозвиток, самовираження особистості, коли дитина є дійсним суб'єктом виховання. Сьогодні школа перестає бути уніфікованою. Тут реалізуються оригінальні концепції навчання та виховання, створюються альтернативні, авторські моделі навчально-виховного процесу. В сучасних умовах є те, що має об'єднати ці пошуки, - це *гуманізація* всіх структур національної освіти, бо вона притаманна українській ментальності виявляється в культурно-історичних традиціях народу. Невичерпним джерелом гуманізації виховання та навчання є використання досягнень національної культури.

Гуманізація початкової школи сприяє формуванню у дітей гуманістичного мислення, розуміння сенсу життя людини.

Гуманізація школи – багатогранне явище: зміна пріоритетів у вихованні, вивчення рідної мови, знання дитини про свій народ, його історію, про саму себе, взаємозв'язок людини з природою; це вміння самоорганізації, ціннісні орієнтації стосовно різних форм спілкування людини з людиною і природою, турбота про здоров'я та емоціональне благополуччя дітей.

Але процес гуманізації школи ускладнюється переходом до нових економічних відносин, дестабілізацією життя, зростанням злочинності, невиконанням законів. Отож є гостра необхідність у таких педагогічних засобах, які могли б протистояти негативному впливу на дитину. Спеціальні дослідження показали, що вирішальну роль тут відіграють морально-етичні стосунки вчителя і учня. Через них забезпечується гуманна система співіснування.

У гуманній школі немає місця імперативному підходу до навчання і виховання. Мета в іншому: йти до співробітництва, співтворчості, співуправління, до взаєморозуміння і взаємоповаги – все це основа гуманістичної педагогіки.

Наше суспільство висуває високу мету – формування всебічно, гармонійно розвиненої особистості, що поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість. Застій та кризові явища у багатьох сферах суспільного життя вступили у непримиренну суперечність з проголошеними ідеалами і принципами, з цілями і завданнями гуманістичного виховання.

Завдання гуманістичного виховання – піднести людину, перетворити її з просто біологічного індивіда в громадянина своєї Батьківщини і Землі, особистість гармонійно розвинену.

Відмітимо декілька особливо важливих напрямків, які можуть сприяти формуванню гуманістичного виховання дітей:

1. Історія минулого нашого народу. Історичний літопис життя наших предків, їхніх ідеалів, їхньої боротьби за кращу долю, інших подвигів. У предків маємо вчитися любові до людей, до Батьківщини, багато з них віддали за неї своє життя. Повернення до історичної пам'яті – це повернення до витоків людяності.

2. Культ сім'ї рідного дому. З сім'ї, рідного дому починається дитина, її виховання, становлення громадянина.

3. Могутнім засобом гуманізації учнів є **література**. Це один з видів мистецтва, і вона має доступ до глибин духовно-емоційного життя дитини через сприймання не лише інтелектом, а й серцем, почуттям. У руках доброго, гуманного і духовно багатого вчителя цей предмет може стати неабияким засобом формування людяності.

4. Рідна мова. Сприймання духовних загальнолюдських цінностей повинно здійснюватись найперше через рідну мову, на основі якої започатковується взагалі пізнання світу і людей. Треба, щоб усі найбільш духовні прагнення дитини закарбовувалися у ріднім слові. Особливо це стосується дітей молодшого віку, коли проходить процес духовного та інтелектуального ставлення особистості.

Народознавство. Під ним розуміють синтезовану дисципліну, що передбачає ознайомлення учнів з народною культурою, етнографією, фольклором, народними ремеслами, народною символікою, народними звичками. Народознавство – це предмет про духовне коріння людини, про її витoki. Загальнолюдські цінності, про які згадуються як критерії гуманізму, часто становлять суть народної культури, народної символіки. Саме в таких формах вони входять у духовний фонд національної самосвідомості людини.

До поняття “предмет гуманістичного виховання” увійдуть також **дисципліни етичного циклу** – музика і співи, малювання, хореографія, художні ремесла, театральна гра. Усі вони стосуються сфери емоційного сприймання світу.

Природознавство, яке включає поняття рідного краю, пізнання тваринного і рослинного світу – це наука про те, що оточує нас, про середовище, де проходить наше життя. Любов до тварин, піклування про них - одна з ознак доброї людини взагалі, а водночас і шлях формування добрих почуттів і прагнень. Збереження, примноження природних ресурсів навколишньої природи – справа думок і рук людини.

Нарешті, предметом гуманістичного виховання можуть бути безпосередні *стосунки* з учителями, з керівниками шкіл, зі своїми товаришами, з родичами. Культура спілкування – невід’ємна складова загальної культури людини.

Перед сучасною педагогічною наукою і практикою стоїть ніби подвійне завдання: по-перше, оновлення знань учнів, розробка навчально-виховних питань щодо умов перебудови, по-друге, повернення до витоків, до гуманістичних цінностей передової педагогічної думки.

Таким чином, перебудова системи виховання і освіти – це не тільки створення нового, звільнення школи і педагогіки від рутини авторитарності, нашарувань застійних часів, а запозичення всього кращого, найбільш цінного із набутого попередніми поколіннями досвіду навчання і виховання. Процес гуманізації освіти не повинен зводитися до простого перерозподілу навчальних годин на користь гуманітарних дисциплін, а має передбачати насамперед зміну основної спрямованості навчання. В центрі уваги шкіл має бути розвиток особистості учня, зокрема інтелектуальний, моральний, емоційний. У всій своїй діяльності школа повинна керуватися гуманістичною метою самоцінності особистості.

Одним з напрямків і водночас умов гуманізації народної освіти є диференційоване навчання з урахуванням інтересів та індивідуальних нахилів самих учнів.

О.І. Карпухін і В.О. Куценко підкреслюють, що головним у процесі гуманізації системи виховання й освіти стає раннє виявлення здібностей учнів та їх цілеспрямований розвиток. Автори дають визначення гуманізації як такої організації навчально-виховного процесу, за якої формування всебічно, гармонійно розвиненої особистості, культивування індивідуальних здібностей є головною метою зусиль вихователів і самих вихованців.

1.2. Психолого-педагогічні особливості морального виховання молодших школярів

Щоб розкрити проблему гуманістичного виховання молодших школярів, треба різнобічно проаналізувати психологічні основи морального виховання дітей цього віку.

Чимало робіг з вікової, педагогічної та соціальної психології присвячено особливостям розвитку й вихованню дітей молодшого шкільного віку. Так, в роботах Войтка В.І. [9], Виготського Л.С. [10], Давидова В.В. [11], Ельконіна Д.Б. [13], Крутецького В.А. [21], Леонтєва О.М. [23] та ін. розглянуті різні аспекти психології молодших школярів, зокрема проблеми їх морального виховання. За словами К. Ушинського, щоб виховувати дитину у всіх відношеннях, треба знати її у всіх відношеннях.

Всі психічні процеси цього віку (від 6 до 10 років): пам'ять, уява, увага, мислення – характеризуються більшою частиною функціонування їх емоційно-образних компонентів, які більше розвинуті в порівнянні з логічно-понятійними компонентами психічної діяльності людини. Психічні процеси молодших школярів мінливі, рухливі, нестійкі. Їх розвиток відбувається на протязі всього шкільного періоду. Розвиток психіки дітей в цей період проходить головним чином на основі провідної діяльності – учення. Хоча гра, праця, спілкування, інші види

діяльності теж мають чималий вплив на становлення особистості школяра. Учбова діяльність як провідна набуває характерних особливостей. На перший план у навчанні виступають розумові, мовні дії – основа для усвідомлення навчальних завдань, розуміння їх змісту, розкриття внутрішніх зв'язків, причинних залежностей в об'єктах, явищах.

Сприймання – важливий психічний процес, при якому явища відбуваються у свідомості, породжують почуття. Діти відзначаються конкретністю, образністю та емоційністю думок, суджень, поведінки. Дитина 6-7 років своїми почуттями передає ставлення до ширшого кола властивостей і якостей життєвих явищ, ніж дошкільник (тут коло свого “Я” і рідних). Емоційне ставлення до предмета, явищ, до людей у школяра є ніби оцінкою навколишнього світу, стає більш активним. Інтелектуальна та емоційна сфера духовного життя людини взаємозумовлені. Пізнавальні процеси завжди супроводжуються тими або іншими почуттями, але в кожному віці ця залежність проявляється своєрідно. В молодшому шкільному віці специфіка ця визначається тим, що суть предмета і явищ навколишнього світу, зв'язків між ними постає перед дитиною вперше. Все нове, що їй стає відоме про природу і суспільство, про духовне життя людей, про їхню боротьбу за краще майбутнє, породжує в дитині глибоко емоційне ставлення до дійсності. Почуття зачудування, подиву, захоплення породжують у молодших школярів розповіді не лише про природу далеких країн, про боротьбу первісної людини за вогонь, а й пояснення суті природних явищ, що відбуваються у них на очах. Дбаючи про інтелектуальний розвиток молодшого школяра, треба враховувати, як впливає пізнання навколишнього світу на розвиток його почуттів. Діти, переступаючи шкільний поріг, ще не усвідомлюють розумового, інтелектуального аспекту своєї майбутньої діяльності. Їх вабить головним чином життя в колективі, зміна обстановки, нові товариші. Проте навіть найменші

школяри розуміють уже, що освіченість, високий розвиток культури людини – її моральне надбання, а неграмотність – вада.

Велике значення для формування свідомості й усього морального світу дитини має не лише те, що вона дізнається про навколишній світ, а й те, що відчуває, які переживання супроводять процес пізнання. Особливо це стосується моральних почуттів. Спрямованість ідейних пошуків людини великою мірою визначається тим, якими думками вперше в її житті були викликані почуття задоволення й незадоволення, радощів і горя, захоплення й зневаги, солідарності й протесту, співчуття та осуду, симпатії й ворожості тощо. Характер, зміст, ідейна спрямованість знань, що набуваються в процесі пізнання навколишнього світу, мають викликати емоції, що спонукають до благородних вчинків, до безкоштовної суспільно-корисної праці. Незважаючи на конкретність, образність мислення молодшого школяра, багатство його духовного життя виражається насамперед у змісті, напрямку думок. Завдання вихователя в тому, щоб пізнання учнем навколишнього світу було для нього справжньою діяльністю, щоб у цій діяльності проходило його багате емоційне життя. За перші 3-4 роки навчання у школі прогрес розумовому розвитку дітей буває досить помітним. Від домінуючого наочно-дійового елементарно образного мислення, від до понятійного рівня розвитку і бідних логікою міркувань молодших школярів піднімається до словесно-логічного мислення на рівні конкретних понять. Початок цього віку пов'язано за Ж. Піаже і Л.С. Виготським з домінуваннями доопераціонального мислення, а кінець – переважно операціонального мислення.

Гра у початкових класах повинна займати значне місце. Характер дитини тільки складається, тому спостерігаються імпульсивність, недостатній розвиток вольових процесів, капризи, впертість. Діти відрізняються чутливістю, допитливістю, довір'ям в прояві своїх почуттів, відношень. Аналігіко-синтетична діяльність на початку

навчання дуже елементарна, знаходиться на стадії наочно-діючого аналізу при безпосередньому сприйманню предметів. Вивільнення аналізу від практичної діяльності відбувається з набуттям учнями досвіду, знань, вмінь, навичок. Перехід від чуттєвого аналізу (пов'язаного з безпосереднім сприйманням) до розумового (коли аналітична діяльність не пов'язана з безпосереднім сприйманням, а ґрунтується на уявленнях і поняттях про об'єкт пізнання) особливо помітний у третьокласників. Таким чином, аналітична діяльність молодшого школяра розвивається від наочно-діючого до розумового і далі до абстрактно-розумового аналізу, від аналізу окремого предмету, явища – до аналізу зв'язків і відношень між предметами і явищами. Останнє є необхідною основою розуміння учнями явищ навколишнього життя. Поступово утворюються вміння розмірковувати, аргументувати, узагальнювати, робити висновки.

Першокласники в переважній більшості зацікавлено й сумлінно ставляться до навчання, виявляють інтерес до навчального матеріалу, до спілкування в колективі. Мотиви їх старанного ставлення породжуються самою навчальною діяльністю. Водночас вже в 1 класі діти усвідомлюють, що їх положення серед товаришів і дорослих залежить від успіхів в ученні, від моральних якостей таких як працьовитість, відповідальність, охайність, активність, справедливість тощо.

Молодший шкільний вік – важливий етап формування у дитини ставлення до навчальної діяльності, до моральних цінностей. Систематична оцінка, яку учень отримує від вчителя, однокласників, батьків, сприяє подальшому розвитку його самосвідомості пов'язаних з нею таких рис характеру як відповідальність, повага до іншої людини, дисциплінованість. За словами педагога-новатора Ш. Амонашвілі, “дитина хоче бути хорошою” і треба не згасити цей вогник.

При певному змісті і умовах навчання у дітей цього віку можливо сформулювати поняття, оперування якими відкриває у молодших школярів

досить високий рівень здібностей до узагальнення і абстракції, до оволодіння знаннями наукового, теоретичного характеру . Учення заставляє школяра підпорядковуватися розпорядку життя, суровій організації. Все це відбивається на формуванні і закріпленні нової системи відношень до оточення - до інших людей, колективу, учення, обов'язків, формує характер, волю, розширяє коло інтересів, визначає розвиток здібностей.

Воля першокласника характеризується нестійкістю в часі. Учень 1 класу не може тривалий час довільно керувати своєю поведінкою. Учням 3 класу вдається порівняно довше виконувати завдання за інструкцією вчителя, переборюючи стимули, які відвертають їх увагу . Молодші школярі легко піддаються навіюванню. Учні 1-3 класів легко наслідують не тільки хороші, а й погані вчинки. Дуже важливу роль при цьому відіграють почуття, емоції. У молодшому шкільному віці формуються такі вольові риси характеру як самостійність, впевненість у своїх силах, витримка, наполегливість. Більш стримані виявляються дівчатка, а більш імпульсивні - хлопчики. Дослідники пояснюють це тим, що в дівчаток, порівняно з хлопчиками більше домашніх доручень і обмежень.

На формуванні вольових та інших якостей особистості молодших школярів позначається тип його нервової системи, що є основою його темпераменту. Учні молодшого шкільного віку, як і дорослі, бувають сангвінічного, холеричного, флегматичного, меланхолічного темпераменту. Темперамент дитини впливає на стиль її поведінки й діяльності. У молодшому шкільному віці тільки намічаються деякі риси характеру. Проте деякі з них бувають уже досить помітними. Серед молодших школярів можна виділити більш рішучих, енергійних, настирливих і поряд з ними – менш вольових, менш самостійних. Під впливом навчання і виховання у дітей цього віку формуються такі риси як цілеспрямованість, акуратність, любов до праці [21]. Характер

молодшого школяра тільки формується, він нестійкий, протирічливий. Діти імпульсивні – схильні негайно діяти під впливом безпосередніх імпульсів, спонукань, по випадковим приводам, не розмірковуючи, не зваживши всіх обставин.

Молодший школяр, як правило, відмічається життєрадістю, бадьорістю, іноді, учням початкових класів притаманні негативні форми поведінки - примхи, впертість. Це своєрідні протести проти тих вимог, які ставить перед ними школа. Іноді у дітей виявляється брехливість, причина якої може бути буйна фантазія або бажання сховати свій поганий вчинок, щоб не покарали.

Важливою віковою особливістю являється наслідування дорослим, ровесникам, героям книжок і кінофільмів. Це, з одного боку, дозволяє виховувати суспільно цінні риси особистості через особистісний приклад, з другого боку, має деяку небезпеку: учень переймає не тільки додатне. Якщо першокласнику сподобалося, як старшокласник грає в футбол, то він буде копіювати все: розхлябані рухи, грубі вирази, вульгарні манери старшого.

Молодші школярі дуже емоційні: сприймання, спостереження, уява, розумова діяльність звичайно емоційні. Учні особливо 1-2 класів ще не вміють стримувати свої почуття, контролювати їх зовнішній прояв. Діти дуже безпосередні і відверті в виразі радощі, горя, страху, суму, задоволення, незадоволення. У них емоційна нестійкість, часта зміна настрою, нахил до афектів, коротким і бурним проявом почуттів. З роками розвивається здібність регулювати свої почуття, стримувати їх небажані прояви. В 3-4 класах у учнів проявляється почуття обов'язку, але ще не досить стійке і не зовсім самостійне. Тому важлива єдність вимог школи і сім'ї. Якщо цього не буде, то сформується подвійна поведінка.

Моральний розвиток і виховання дитини, починаються ще до вступу до школи. В школі учень стає перед необхідністю виконувати

систему моральних вимог, норм, правил поведінки. Це переноситься і на його поведінку на вулиці, в громадських місцях, вдома.

У молодшому шкільному віці закладається фундамент моральної поведінки, відбувається засвоєння моральних норм, вимог, правил поведінки. Це переноситься і на його поведінку на вулиці, в громадських місцях, вдома. В молодшому шкільному віці закладається фундамент моральної поведінки, відбувається засвоєння моральних норм, правил, вимог, починає формуватись суспільна спрямованість. Моральні знання, уявлення, поняття і судження стають більш свідомими, різнобічними, узагальненими. Вони помітно поповнюються від 1 до 4 класу. Учнів 2-4 класів, крім досвіду власної поведінки, який збагачується, та вказівок дорослих (ці вказівки сприймаються більш усвідомлено), формується вміння аналізувати досвід, поведінку інших людей. Формується моральна поведінка у дітей. Діти 7-8 років здійснюють позитивні моральні вчинки, вони частіше дотримуються вказівок вчителя, дорослих. В. О. Сухомлинський писав: “В дитинстві не повинно бути бездумного щастя. Чим значніші матеріальні і духовні блага, які дають дітям старші покоління, тим тяжче освітлювати їх думкою про людей, які віддали своє життя за народ. Підкреслюю: особливо це важливо в молодшому віці, коли в свідомості дитини формуються перші поняття про добро і зло, справедливість і несправедливість, честь і безчестя” [39, с. 82].

Дні молодшого шкільного віку не відчують ще того прагнення до спілкування, до духовної єдності, яке характерне для підлітка. Вони безболісно поривають зв'язки з одним колективом і дуже швидко входять у другий. Але колектив у їх духовному житті молодших школярів відіграє значну й своєрідну роль. Вони колективно переживають, співчують, висловлюють ставлення до світу.

Молодший шкільний вік – період активного формування моральних якостей, свідомості особистості. Моральні якості стають

рушійними силами поведінки, розвитку людини. Моральний розвиток відбувається у всіх сферах життя і діяльності дитини (предметній, навчальній, ігровій, спілкуванні тощо), бо саме в діяльності і навколишньому житті виникають моменти, які сприяють (або ні) духовному вдосконаленню особистості. “Завдання вихователя полягає в тому, щоб колективна діяльність, яка має на меті об’єднати дітей, пробуджувала й розвивала в кожній дитини позитивні почуття, щоб єдність емоційного життя поступово утверджувала думку про єдність ідейну”, - підкреслював В. О. Сухомлинський.

Отже, в структурі морального виховання молодших школярів значимо вартісними являються ті форми, методи, прийоми, що торкаються сфери почуттів школярів, їх емоційного життя, діяльності.

РОЗДІЛ II

ВИКОРИСТАННЯ СПАДЩИНИ В.СУХОМЛИНСЬКОГО З ГУМАНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

2.1. Основні напрямки гуманістичного виховання в досвіді В.О. Сухомлинського

Гуманістичне виховання в системі роботи В. Сухомлинського – одна з основних складових морального виховання підростаючого покоління. Гуманістична основа у спадщині педагога ґрунтується на положеннях про безумовну цінність людини, її індивідуальну свободу і гідність, на створення умов для всебічного розвитку особистості кожної дитини. Педагогічним кредом Василя Олександровича була безмежна любов до дітей (“Чим важча дитина, тим більше я її люблю”), педагогічний оптимізм (“Кожна дитина талановита”), прогнозування і виховання справжньої людини – громадянина своєї Батьківщини. Витоками його гуманістичної педагогіки були загальнолюдські реальні цінності, етнопедагогіка, народні українські традиції, мудрість рідного народу. Ідея гуманізації виховання пронизувала всю систему роботи Павлиської середньої школи: - завдання навчання і виховання (виховання справжньої людини, якій не байдужий навколишній світ, яка прагне і робить його людянішим, чеснішим, кращим своїм життям, своєю працею); основні принципи (любов до дітей, розвиваюче навчання і виховання, врахування вікових і індивідуальних особливостей дітей, єдність вимог з повагою до гідності дитини, поєднання індивідуальних особистісних інтересів з інтересами інших людей, суспільства і т.д.); зміст навчання і виховання (наближення змісту навчання і виховання до природи, до навколишнього світу, до життя дітей, людей, країни; виховання через серце, розум і руки дитини, через потреби і можливості

дитини, шляхом перспектив її всебічного розвитку); методику організації життя, виховання, навчання в цій сім'ї, в навколишньому середовищі.

Основним принципам гуманістичного виховання школярів присвячено чимало робіт В. О. Сухомлинського: “Моральні заповіді дитинства і юності”, “Духовний світ школяра”, “Як виховати справжню людину”, “Методика виховання колективу” і інших.

Серед моральних заповідей дитинства автор відмічає такі як ставлення до старших поколінь, до борців за свободу і незалежність Батьківщини, особиста гідність, великодушність, безкорисливість, скромність, дружба, товаришування, любов, ставлення до людей і обов’язок перед ними, розуміння життя, добра і зла в ньому тощо.

У науково-методичній праці “Як виховати справжню людину” йдеться про моральний гуманістичний ідеал, який увібрав в себе найкращі риси менталітету українського народу. В ній розкриваються конкретні принципи, істини, повчання, настанови, рекомендації щодо гуманістичного виховання молоді. Подаються вони у вигляді 14-ти Законів дружби, правил “10 Не можна”, “10 негідних речей” і т.д. Звертаючись до вихованців, Василь Олександрович писав: “Люби людей. Любов до людей - це твоя моральна серцевина. Живи так, щоб твоя серцевина була здоровою, чистою і сильною. Бути справжньою людиною – це значить віддавати сили своєї душі в ім’я того, щоб люди навколо тебе були красивішими, духовно багатшими, щоб у кожній людині, з якою ти зустрічаєшся в житті, залишилося щось хороше від тебе, все твоєї душі. Але в любові до людей - у цьому нашому невичерпному багатстві є й інші духовні начала. Ми любимо людей тому, що знаходимо в цьому своє громадянське щастя. В любові до людей кожен з нас утверджує себе як сина свого народу. І ще є одно духовне начало в нашій людській любові це наша *потреба* в людині ... Любов – це відданість людини людині” [43, с. 188]. І далі автор підкреслює необхідність *поваги до людини* - віри в добре начало в ній,

поєднання поваги з вимогливістю до неї, шанування в ній самостійності, незалежності, доброї волі. Треба боятися байдужості – однієї з найнебезпечніших людських вад. “Бути байдужим – значить, по суті, втратити здатність відчувати поруч себе людину. Щоб уберегти себе від байдужості, треба *опанувати* співучасть, співчуття, жалість і разом з тим високу принциповість і вимогливість, нетерпимість і непримиренність до зла, вміння відрізнити невинні людські слабості від вад, що калічать душу” [43, с. 192]. Треба розвивати в кожній дитині почуття обов’язку перед іншою людиною, вміння жаліти і шкодувати, берегти і оберігати, вибачатися і вибачати, співпереживати і співчувати “шанувати людину як найвищу цінність”.

Такі ж високоморальні заповіді у В. О. Сухомлинського для дітей по відношенню до рідних і близьких, бо поважати старших треба тому, що вони мудріші, духовно багатші за молоде покоління. Педагог наводить високогуманні заповіді “Десять Не можна”, додержання яких в колективі Павлиської школи вважалося справою честі й гідності, порушення – ганьбою і моральним невіглаством. Ось ці “Десять Не можна”:

1. Не можна ледарювати, коли старші покоління працюють.
2. Не можна сміятися над старістю і старшими людьми – це величезне блюзнірство.
3. Не можна заходити в суперечку з шановними і дорослими людьми, особливо зі старшими...
4. Не можна виявляти незадоволення тим, що у тебе немає якоїсь речі, а у товариша є, а про тебе батьки не подбали: від своїх батьків ти не маєш права вимагати нічого...
5. Не можна допускати, щоб мати давала тобі те, чого вона не бере собі – кращий шматок на столі, .. кращий одяг...
6. Не можна робити того, що осуджують старші, ні на очах у них, ні десь на стороні...
7. Не можна залишати старшу рідну людину одинокою, особливо матір, якщо в неї немає нікого.
8. Не можна збиратися в дорогу, не спитавши дозволу і поради у старших, особливо в діда, не

попрощавшись з ними, не дочекавшись від них побажання щасливої дороги, не побажавши їм щасливо залишитися. 9. Не можна сідати до столу, не запросивши старшого... 10. Не можна сидіти, коли стоїть доросла, особливо літня людина, тим більше жінка; не чекай, поки з тобою привітається старший, ти повинен перший привітати його, зустрівшись, а прощаючись, побажати доброго здоров'я [40, с. 202].

В.О. Сухомлинський справедливо підкреслював, що любов до людства, до людей взагалі починається з любові дитини до батьків, до старшого покоління, до своїх рідних, до тих, хто поруч з дитиною. Бо "...немає нічого важливішого в сімейному житті, як духовна співучасть дитини в усьому, що робить людина людині. Дітям треба пояснювати, показувати, як брати участь у духовному житті сім'ї, їх треба спонукати, надихати, вчити поєднувати сили своєї душі з силами душі дорослої людини. Жодний благородний порух дитячого серця не повинен залишатися бездіяльним" [40, с. 205]. Діти повинні приносити додому спокій і радість батькам, оберігати щастя сім'ї, дорожити її честю, бути слухняними, берегти їх здоров'я, не бути невдячними і байдужими до них. Якщо ж старші родичі дитини не гідні її віри, вірності, відданості, то завдання вчителя відвернути трагедію в духовному житті дитини – невіру в людей.

І тільки в роботах В. Сухомлинського є такі гуманні розділи як "Розуміння життя, добра і зла в ньому" найвища цінність – це життя людини. Але в ньому є щастя і горе, біда і страждання, тривога біль душі. Цьому теж треба вчити дітей, готуючи їх до життя. "Духовний зв'язок з людьми, почуття співучасті в ділах і пристрастях людських, одухотворення радіщами людськими і страждання горем близьких і далеких своїх співвітчизників – таке ж щастя, як чисте повітря, осягає людина це щастя найглибше тоді, коли втрачає його. Мудрість виховання полягає в тому, щоб людина дорожила цим щастям тим більше, чим більше його має. Страшною білью людини є порожнеча

душі. Це значить, що в людини немає нічого святого за душею, нічим вона не дорожить і нічому не поклоняється... [40, с. 224]”. Байдужість, безвільність, пасивність – це вже дорога до зла, до злочинності, до боягуцтва. Зло починається з етичної неграмотності, з незасвоєння азбуки людської культури.

Будь-яке моральне зло, яке є в нашому житті, повчає педагог, принижує справедливість, гідність, велич і благородство людських взаємовідносин. І далі наводить деякий перелік проявів зла: прагнення “жити у своє черево”, егоїзм, лицемірство, дволичність, плазування, пристосовництво, прислужництво, лінощі, недбальство, бажання жити легким життям, пияцтво. Треба вчити дітей мужності активного протиборства зі злом в повсякденному житті. А які щемно людські, людяно тонкі його істини шанування пам’яті померлих, бо “у кого немає в душі минулого, в того не може бути й майбутнього”. Недарма В. О. Сухомлинський підкреслював: “Я прагну того, щоб діти осягли велику моральну цінність: людина утверджується в світ не тільки як істота, що мислить і відчуває, а й як жива ланка у вічному ланцюгу поколінь; ця ланка з’єднує минулі покоління з майбутніми; чим більше дорожить людина пам’яттю своїх батьків, дідів і прадідів, тим глибше вона відчуває свою відповідальність за майбутнє. Тільки тому, що людина в своєму батькові, дідові і прадідові бачить корінь свого буття, своєї честі, гідності, тільки завдяки тому, що наша героїчна сучасність не мислиться без слави батьків, - у нас є Вітчизна, ми дорожимо нею і бережемо її... [40, с. 247].” Справжній людині доступна велика мудрість благородної людської скорботи, бо поховати близьку людину – це значить зберегти, дорожите пам’яттю про неї. І це вже заповідь для вчителя: “Духовний зв’язок висхідного і низхідного поколінь, пройнятий любов’ю, відданістю, пам’яттю серця, - один з найглибших коренів патріотизму, моральна основа людського благородства. Коли дітям доводиться стикатися із смертю, учитель, який має високу

педагогічну культуру, повинен спрямувати інтелектуальні й емоційні сили дітей на пізнання величі життя”.

Благородство, людяність, моральна гідність людини визначаються тим, наскільки широкий світ охоплює сфера її емоційного життя. І дійсно, в практиці роботи Павлиської школи всі напрямки виховання, навчання, життя дітей були пронизані ідеями гуманізму, людяності, турботи про дитину, її всебічний розвиток, її моральність, підготовку до життя, виховання справжньої людини.

Першою турботою школи і сім'ї в Павлищі було здоров'я дітей, їх загартування, створення умов для нормального фізичного розвитку. Для першокласників не було обов'язковим щоденне сидіння за партами по 4-6 уроків (як це і досі відбувається в початковій школі). Уроки під відкритим небом, екскурсії, походи, спостереження за живою природою (300 уроків природи), праця на дослідній ділянці, в оранжереї, на полі, в куточках краси тощо – ось де проходили заняття дітей 6-7 років. І дуже мало часу проводили діти за партами в класі, хоч тут ретельно теж виконувались гігієнічні норми роботи. В. О. Сухомлинський слідкував, щоб дітям був створений відповідно їх віку розпорядок життя, харчування, закалювання. Це була школа під блакитним небом, школа радості. Педагог стверджував, що у 85% усіх невстигаючих учнів головна причина відставання в навчанні – поганий стан здоров'я, якість нездужання або захворювання, найчастіше зовсім непомітне і таке, що можнавилікувати тільки спільними зусиллями сім'ї, лікаря і вчителя. Педагог виступає проти “прискореного” темпу уроку (“щоб жодна хвилина не пропала для заняття”), бо він непосильний навіть для цілком здорових дітей. В Павлиській школі було правило: жодної хвилини в осінні, весняні і літні дні діти не повинні бути в приміщенні. В перші 3-4 тижня “Школи радості” діти проходили щодня 2-3 км; на другий місяць – 4-5, на третій – 6. Під час цих походів діти відкривають світ: спостерігають, граються, бігають, малюють. Турботи вчителя

стосувалися режиму життя, харчування (навіть різновидів вітамінів), проблемами медичної педагогіки (неврозів, відставання в розвитку тощо).

Другим напрямком мудрих турбот вчителя В.О. Сухомлинського був розумовий розвиток молодших школярів. Як вдумливо, людяно, обережно підходив він до навчання своїх школярів, розробивши цілу гуманну систему навчання грамоті, читання, математики, іншим наукам. Він не поспішав навчити їх читати й писати, як це звичайно робиться в початковій школі сьогодні (60 знаків за хвилину і не менше – такий “плановий” темп читання в 1 класі). В. О. Сухомлинський був впевнений, що “діти повинні жити в світі краси, гри, казки, музики, малюнка, фантазії, творчості. Цей світ повинен оточувати дитину і тоді, коли ми хочемо навчити її читати і писати... Процес навчання письма та читання буде легким, якщо грамота стане для дітей яскравим, захоплюючим шматком життя, сповненим яскравими образами, звуками, мелодіями. Те, що дитина повинна запам’ятати, насамперед має бути цікавим. Навчання грамоти треба тісно пов’язувати з малюванням” [40, с. 79]. І відбувалися подорожі вчителя з дітьми до джерел слова з альбомами і олівцями... Емоційне забарвлення образів відіграє винятково велику роль у запам’ятовуванні звуків, букв, слів. Слово повинно пробуджувати у дитини найяскравіші уявлення, почуття, спогади. Тому ніхто з учнів Василя Олександровича не лишався байдужим до краси рідної мови. І вже через 8 місяців після початку занять в школі радості діти знали всі букви, писали слова й читали. І не було стресів, двійок, перевантаження, напруги у дітей. Але В. Сухомлинський попереджує: “навчання читання й письма за цим методом – творчість, а будь-яка творчість не терпить шаблону”. Дитину вчили читати і думати одночасно. Особлива увага приділялася тугодумам, дітям, які з певних причин відставали в навчанні, мали певні психічні або фізичні недоліки в розвитку. Вже одне те, що дітям не

ставилися “2” за незнання, невміння вчитися, а терпляче їх вчили до успіху в навчанні, говорить про гуманний підхід до дитини. В. Сухомлинський писав: “... саме життя вимагає, щоб оволодіння знаннями починалося поволі, щоб навчання – ця найсерйозніша і найкопіткіша праця дитини – була водночас і радісною працею, що зміцнює духовні й фізичні сили дітей. Це особливо важливо для малюків, які ще не можуть зрозуміти мети праці, сутності труднощів”. Не зубріння, а цікаве, різноманітне інтелектуальне життя, що проходило в світі казки, гри, краси, музики, фантазії, творчості. “Хочеться, щоб діти були мандрівниками, відкривачами й творцями в цьому світі. Спостерігати, думати, розмірковувати, переживати радощі праці й пишатися створеним, творити красу й радість для людей і знаходити в цьому творіння щастя, захоплюватися красою природи, музики, мистецтва, збагачувати свій духовний світ цією красою, брати близько до серця й радість і горе інших людей, переживати їхній обов’язок, як глибоко особисту справу, - такий мій ідеал виховання”, - підкреслює педагог-гуманіст [40, с. 103].

Різноманітні завдання в Павлівській школі щодо морального виховання, всі вони пронизані ідеалами гуманізму, людяності, поваги до гідності людини, високої вимогливості до взаємин між людьми. В.О. Сухомлинський вчив розуміти серцем інших людей, радіти їх радостям, співчувати в горі, допомагати в життєвих проблемах. ”... відчуті серцем красу людяності здатні навіть малюки. І з перших днів життя школи радості я прагнув до того, щоб кожний вихованець переживав радість, горе, прикрощі й незгоди кожної людини... Чутливість до радощів і горя виховується тільки в дитинстві. В цьому віці серце особливо чутливе до людських страждань, горя, туги, самотності. Дитина немовби перевтілюється, уявляючи себе на місці іншої людини... Людина може стати другом, товарищем і братом іншій людині лише за умови, коли горе іншого стає й особистим горем. Щоб дитина серцем відчувала іншу

людину – так можна сформулювати важливе виховне завдання, яке я поставив перед собою... Учити відчувати – це найважче, що є у вихованні. Школа щирості, чуйності, співчутливості – це дружба, товариськість, братство. Дитина відчуває найтонші переживання іншої людини тоді, коли вона робить щось для щастя, радості, душевного спокою людей [40, с. 106].” Що важливо в досвіді В.О. Сухомлинського: ніколи виховання людяності, гуманізму не обмежувалося тільки словами і емоціями, а добрі почуття завжди закріплювалися добрими справами для блага і радості інших людей. Тобто формула: виховання через розум – серце – руки дитини – завжди здійснювалася в практиці виховної роботи в Павлиші. Тому безліч прикладів і в книжці “Серце віддаю людям”, і в багатьох інших творах педагога.

Ще один напрямок виховання гуманізму – введення в життя класного колективу малюків духу сімейної сердечності, щирості, чуйності, взаємного довір’я, допомоги. Дитячий колектив лише тоді стає виховною силою, коли він підносить кожну людину, утверджує в ній почуття власної гідності, поваги до самого себе, дитина повинна в колективі пишатися собою, своїми вчинками, берегти свою честь, гідність. “Щирість, сердечність стосунків у колективі стали предметом моєї постійної турботи. Багатогранність життя дитячого колективу уявлялася мені не тільки як співдружність однодумців, об’єднаних єдиною метою, спільною працею, але і як взаємна чуйність одне до одного, душевна здатність пізнавати і розумом і душею чужі радощі й прикрощі. Саме в цій сердечності, щирості стосунків у колективі і полягає благородство прагнення бути хорошим: не про людське око, не для того, щоб тебе хвалили, а з органічної потреби відчувати своє благородство... Завданню піднесення людини я завжди прагнув підпорядкувати життя дитячого колективу як часточки суспільства.

Цьому самому завданню підпорядковувались творчість дітей, розвиток їхніх задатків, здібностей, обдарувань [40, с. 93].”

Велике значення в моральному вихованні мали виховання культури взаємин в сім'ї, виховання прикладом – моральним ідеалом людини, прилучення до вдумливого читання літератури, герої якої могли би бути моральним взірцем людяності, гуманізму. Людяність виховувалася у школярів і у відношенні бережному, дбайливому до навколишньої природи, до братів наших менших, до навколишньої краси, яку діти примножували своєю працею (хоча би те, що кожен вирощував по 100 дерев за шкільні роки). Облагороджувала дитячі душі і високоідейна пронизана гуманізмом праця дітей на благо природи, школи, рідних і чужих людей. Про це В. О. Сухомлинський писав, що не можна уявити повноцінного щасливого дитинства без того, щоб трудова діяльність не одухотворялася радісними, хвилюючими почуттями. Досвід переконує, що фізична праця для маленької дитини – це не тільки набуття відповідних умінь і навичок, не тільки моральне виховання, а й безмежний, надзвичайно багатий світ думок. Цей світ пробуджує моральні, інтелектуальні, естетичні почуття, без яких неможливе пізнання життя, а отже, - й навчання. Фізична праця, яка чергується з навчанням, бачиться мені як захоплююча подорож дитини у світ мрії і творчості” [95, с. 126]. В процесі фізичної праці у школярів розвивається розум, формуються високогуманні почуття і поняття. Дітей слід оточити атмосферою трудового захоплення. Десятками цікавих справ були охоплені школярі Павлівської школи. Вони вирощували дерева і хліб, конструювали моделі машин і механізмів, створювали ґрунтові суміші, доглядали тварин, будували нову теплицю або майстерню, монтували водопровід, працювали на полі, в садах.

У праці, у процесі взаємовідносин у суспільстві формується моральне обличчя людини, і духовна культура, погляди на життя, світогляд. Через творіння матеріальних і духовних благ виявляється в

нашому суспільстві ставлення людини до людини, суспільне обличчя громадянина. Вчитель знайомив дітей з працею пекаря, хлібороба, тваринника, інших людей, які пишалися своєю працею на благо людей суспільства. “Істина, що праця підносить, дає людині повноту щастя, була для дітей не якоюсь абстракцією, а самою сутністю життя. Вже в роки дитинства людина була переконана, що найважливіша нива, на якій вона може розкривати свої сили, творчі здібності, - чесна праця на благо суспільства [40, с. 143].”

Діти не просто садили дерева, вирощували сади і квіти, а творили куточки краси. Кожний клас мав свій куточок краси, а потім і вся школа мала загальний куточок краси – сад троянд. Усі діти приходили сюди милуватися природою і працювати – творити красу. Класу, який мав найбільші успіхи в суспільно-корисній праці, надавалося право бути господарем саду. Троянди приносили в класи, дарували вчителям, матерям, кращим трудівникам села. В день Свята першого снопа збирали великий букет троянд і дарували його переможцям соціалістичного змагання. В. О. Сухомлинський підкреслював звеличення людини такою працею: “Праця в ім'я творення краси облагороджує юне серце, запобігає байдужості. Створюючи красу землі, діти стають кращими і, чистішими, красивішими [40, 218].” Завдяки посильній продуктивній праці дитина поступово стає людиною. Разом з вирощуванням першого хліба школяра Павлиша зростали, мужніли, піднімали гідність хлібороба, одержували матеріальний результат для всього колективу. Тільки праця дітей, яка одухотворена благородними почуттями, має велику виховну силу гуманістичного виховання. Про це В. О. Сухомлинський писав: “Праця стає великим вихователем, коли вона входить у духовне життя наших вихованців, дає радість дружби й товарищкості, розвиває допитливість і любов до знань, народжує хвилюючу радість подолання труднощів, відкриває все нову й нову красу в навколишньому світі, пробуджує перше громадське почуття –

почуття творця матеріальних благ, без яких неможливе життя людини. Радість праці – могутня виховна сила. В роки дитинства кожна дитина має глибоко пережити це благородне почуття” [40, с. 236]. Любов до праці – це передусім сфера емоційного життя дітей. Дуже мудро Василь Олександрович підкреслює виховані коріння дитячої праці в прадавніх традиціях українського народу: “Найвища педагогічна мудрість трудового виховання полягає в тому, щоб утвердити в дитячому серці народне ставлення до праці. Праця для народу є не тільки життєвою необхідністю, без якої немислиме людське існування, а й сферою багатогранних проявів духовного життя, духовного багатства особистості. В праці розкривається багатство людських стосунків. Виховати любов до праці неможливо, якщо дитина не відчуває красу цих стосунків. В трудовій діяльності народ бачить найважливіший засіб самовираження, самоутвердження особистості. Без праці людина стає порожнім місцем, говорять у народі. Важливе виховне завдання полягає в тому, щоб почуття власної гідності, особистої гордості кожного вихованця ґрунтувалося на трудовому успіхові [40, с. 39]. Першої весни шкільного життя діти Павлиша посадили “Сад матері – 31 яблуню і стільки ж кущів винограду (31 учень в класі), переробивши своїми руками пустир біля школи в квітучий сад. Праця дітей має бути творенням краси і добра для людей – така вимога єдності трудового, естетичного і морального виховання за В. О. Сухомлинським.

У педагога-гуманіста були свої погляди і на значення естетичного виховання, встановлення людини, в гуманістичній спрямованості життя і діяльності дітей. Він підкреслював: “Краса виховує моральну чистоту, людяність лише тоді, коли праця, що створює красу, олюднена високими моральними спонуканнями, передусім пройнята повагою до людини. Чим глибша ця олюдненість праці, що створює красу для людей, тим більше поважає людина саму себе, тим більше стає нетерпимим для неї відступ від норм моралі [40, с. 242]. Виховання високогуманних

естетичних почуттів у молодших школярів починалося з слухання музики природи, яка є найважливішим джерелом емоційного забарвлення слова ключем до розуміння і переживання краси мелодії, краси життя. В полі, в лісі, на галявинах, в саду діти слухали спів пташок, шелест листя, трав, розмову дерев, пробудження природи. А потім слухали музичні твори народів, класичні (музику П. Чайковського, В. Моцарта, М. Лисенка, М. Іорданського та інш.). Серед численних засобів впливу на юне серце важливе місце належить музиці. Музика і моральність – це проблема, яка потребує глибокого вивчення і дослідження. Слухання і тлумачення музичних образів розвивало мислення дітей, образність мовлення. Особливо корисно це було для тугодумів. До уроків музики добавлялися уроки гри на музичних інструментах, уроки малювання, художня творчість і прикладне мистецтво (плетіння, сільсько-господарська творчість, краса праці – все це сприяло всебічному розвитку дітей, їх гуманістичному вихованню.

Проаналізувавши спадщину В.О. Сухомлинського, можна представити його принцип гуманізму як систему, одним з блоків якої є вимоги до діяльності вчителя:

1. Піклуватися про всебічний розвиток дитини – системоутворюючий блок. Для цього створювати умови для розвитку творчої активності дитини, її здібностей, задатків. Турбуватися про фізичне і психічне здоров'я дитини, розумовий розвиток на межі його можливостей.

2. Любити дітей і кожну дитину – найцінніша якість вихователя, відсутність якої В. Сухомлинський розглядає як ознаку профнепридатності. Почувати себе щасливим серед дітей. Сприймати дитину такою, якою вона є, а любити – такою, якою вона має бути. Опиратися на позитивне в дитині. Навчити дитину бути щасливою. Захищати дитяче серце від лихого.

3. Поважати дитину, її гідність, бачити в кожній особистість. Переконаність в тому, що кожна дитина – неповторна. Дотримуватися

педагогічного такту в стосунках з дитиною. Поважати і розуміти можливості дитини, її знання і прогалини в них. Поєднувати вимогливість з доброзичливістю. Не допускати, щоб страх панував над душею дитини.

4. Вірити в дитину – запорука успіху педагогічного процесу. Кожна дитина талановита в якійсь галузі діяльності, необхідно допомогти її розвитку. Не ображати дитину підозрою, недовірою. Віра в добро в дитині. “Вір у людину, і вона буде людиною!” Віра – це не поблажливність.

5. Знати дитину – без знання душі, прагнень, можливостей кожної дитини виховання сліпе. Бути гуманним означає бути знавцем людини. Цьому пізнанню немає меж. Аналізувати мотиви вчинків дитини, її можливості, духовний світ, її переживань.

6. Розуміти дитину – педагогічна симпатія: вміти поставити себе на місце дитини, побачити світ її очима (“стати дитиною”, “здібність усе розуміти”, “відчуття дитинства”) педагог розглядав як показник мудрості вихователя. У дитини інші уяви про добро і зло, про ціннісні орієнтири, ще несформоване керівництво волею.

7. Дбайливо, обережно ставитися до духовного світу і природи дитини – усі діти різні, в кожній – неповторний духовний світ. Не можна ламати природу дитини, нівечити її особистість, життя, майбутнє. Оберігати слабких, сором’язливих, з повільним розвитком. Не боятися бути ласкавим, доброзичливим, душевним.

8. Плекати і розвивати почуття власної гідності дитини. Лінія войовничого оптимізму передбачає активну позицію вихователя у формуванні особистості дитини: гуманізм вимагає не лише визнавати в дитині почуття власної гідності, а й активно розвивати його – без цього неможливі ні виховання, ні самовиховання і самовдосконалення кожного. Створювати умови для відчуття гордості дитини за результатами своєї праці, своїх позитивних якостей.

9. Включати дитину в коло інтересів, життя, турбот інших людей (своїх рідних, однокласників, вчителів, саодиноких старих, інших людей, людства). Спонукаати вихованців до корисної творчої праці заради щастя людей, Батьківщини, людства, майбутнього. Лінія турботи: дитина - рідні - однокласники - школа - навколишнє життя людей - життя Батьківщини - людей інших країн проходила через весь навчально-виховний процес в Павлівській середній школі.

10. Вихователь повинен бути другом мудрим порадиником дитини. Учень, за визначенням Василя Сухомлинського, - суб'єкт виховання, співучасник педагогічного процесу, співтворець його. Учень повинен довіряти вихователю, бачити у ньому старшого друга, мудрого порадирика і керівника, відчувати його підтримку, допомогу, його мудру батьківську владу. Прагнути вихователю бути щирим з дитиною, розуміти радість, біль, її переживання.

У Павлівській школі була ціла система методів, прийомів, форм організації гуманістичного виховання школярів. Серед найголовніших методів, прийомів впливу педагога на вихованців В.О. Сухомлинський виділяв такі: 1. *Виховання словом*: роз'яснення моральних понять, цінностей, норм поведінки; етичні бесіди (розробив Хрестоматію з етики); словесний вияв довір'я і недовір'я; навіювання; переконання, роздуми, створення казок-образів гуманної поведінки, взаємин. 2. *Виховання прикладом*: відношення до людей, довкілля, природи, Батьківщини, людства, Землі. 3. *Система методів організації діяльності і формування досвіду гуманної поведінки дітей*: вправлення (добрі справи для людей, природи); організація спеціальних педагогічних ситуацій, які часто створювало саме життя і в яких проявлялися і закріплювалися гуманні почуття і якості молодших школярів; доручення гуманістичного спрямування; спонукування до творчої корисної діяльності; створення ситуації успіху тощо. 4. *Стимулювання й оцінювання вчинків, поведінки, діяльності*: похвала

(“ласкаве слово з сотнею відтінків”), заохочення, примус, осуд, нагляд, заборона, обмеження, моральна підтримка, інш. 5. *Методи самовиховання, саморозвитку учнів.*

Як заклик, як людяне кредо вихователя: “ Торкаймося ласкою дитячого серця. Бережімо людську гідність, утверджуємо в людині повагу до самої себе, виховуймо таку чутливість до добра і зла... душа вашого виховання хай тягнеться до ласки і добра. Не бійтесь бути ласкавими” [41, с. 63]. Або як каже педагог про осуд: “Мистецтво осуду полягає в мудрому поєднанні суворості і доброти: учень повинен відчувати в осуді педагога не лише справедливу суворість, а й людську турботу про себе” [41, с. 325].

Дуже різноманітні, наповнені високими гуманними ідеями були форми організації навчально-виховного процесу в Павлиській середній школі: незвичайні уроки казки, думки, творчості; різноманіття традиції в школі і сім’ї різнопланові гуртки (їх було 60-70); екскурсії, подорожі по рідному краю; творча продуктивна виробнича сільськогосподарська праця молодших школярів. Будь-який виховний захід обов’язково поєднував “розум – серце – руки дитини”. А навчання грамоті 6-річок проходило через складну систему образно чуттєвого сприймання дітьми довкілля: емоцій – почуття – сприймання – уяви – образи навколишнього світу – образно-емоційне мислення – логічне мислення – запам’ятовування – застосування в різноманітні діяльності (малювання, читання, роздуми, спостереження).

Головне в тому, що проводилась цілісна продумана система гуманістичного виховання школярів, яка включала різноманітні методи, форми, прийоми обережного і мудрого впливу на почуття, емоції, свідомість, працю дітей. Це основне завдання морального виховання в Павлиській середній школі підкреслював В. О. Сухомлинський: “Ми добиваємося, щоб усе життя дитини, усе, що вона бачить, робить, відчуває, утверджувало в її свідомості переконання: найдорожче в світі – це людина; вища гідність, честь, моральна доблесть – давати щастя іншій людині і разом з нею творити щастя

для всіх; бути самому добрим, красивим – щоб твоя моральна краса давала щастя людям [40, с. 144] ”. Василь Олександрович підкреслював, що тільки система впливів на вихованців забезпечить їх всебічний розвиток, основа якого – принцип гуманізму. Необхідна гармонія педагогічних впливів: ”... це одна з корінних, основоположних закономірностей виховання. Я далекий від думки, що й, цю проблему, розв’язано в практиці виховної роботи нашої школи, та все ж таки для її розв’язання і дослідження зроблено багато. Суть цієї проблеми, що виражає одну з найважливіших закономірностей виховання, полягає ось у чому: педагогічний ефект кожного впливу на особистість залежить від того, наскільки продумані, цілеспрямовані, ефективні інші засоби впливу. Сила краси як виховного засобу залежить від того, наскільки вміло розкривається сила праці як виховного засобу, наскільки глибоко й продумано здійснюється виховання розуму, почуттів. Слово вчителя набуває виховної сили лише тоді, коли подається сила особистого прикладу старших, коли всі інші виховні засоби пройняті моральною чистотою і благородством [40, с. 243] ”.

Таким чином, ідея гуманізму пронизувала всю систему навчально-виховного процесу в Павлівській середній школі: навчання, працю, гру, спілкування, відпочинок, все життя цієї школи – лабораторії гуманістичного виховання дітей. Недарма й назвали школою радості для всіх дітей, вчителів, батьків.

2.2. Дослідження і впровадження гуманістичного виховання в практиці роботи школи сьогодення

З плином часу втілення творчого доробку В. О. Сухомлинського в практику роботи сучасної школи набуває поширення й поглиблення серед широкого кола освітян, які об’єднуються в гуртки товариства, спілки для вивчення і впровадження ідей педагога-новатора. Це клуб

молодих педагогів “Літопис” ім. В. Сухомлинського в Луцькому педагогічному університеті, Українська Асоціація В.О. Сухомлинського, яка кожний рік проводить Всеукраїнські педагогічні читання “В.О. Сухомлинський і сучасність”, випускає збірник науково-методичних праць педагогів не тільки України. Неодноразово всеукраїнські семінари з гуманістичного виховання були проведені на базі школи гуманітарної праці м. Херсона. Спадщину Василя Олександровича вивчає і впроваджує весь передовий педагогічний світ (в Японії, Китаї, Німеччині, Греції, США і т.д.) [14].

Зупинимося на деяких статтях з використання творчої спадщини педагога в журналі “Початкова школа” за 1999 рік. У статті “Реформування змісту шкільної освіти в контексті педагогічної спадщини В. Сухомлинського” [34, с. 1-4] О.Я. Савченко – академіка АПН України, Президент Міжнародної Асоціації В. Сухомлинського підкреслює, що реформування змісту освіти має відбуватися на гуманістичних засадах, утвердженні головних цінностей освіти: дитина як незмінна педагогічна цінність і педагог – здатний до її розвитку, соціального захисту, збереження індивідуальності. Результат таких змін – духовна культура, формування в учнів гуманістичного мислення, особистісно орієнтованого спілкування, оптимістичного погляду на світ, розуміння сенсу життя людини, яка в будь-яких умовах має бути самоцінністю. Загальнокультурний компонент шкільної освіти на відповідному предметному змісті має розкривати не лише культуру людства, а й наступність досвіду поколінь, матеріальні особливості побуту, трудової діяльності різних регіонів України, моральні традиції, різноманітні жанри народної творчості, народний землеробський календар, свята тощо. Актуальність поглядів В.О. Сухомлинського на можливості загальної середньої освіти для розвитку інтелектуальної, етичної, громадянської, почуттєвої та інших сфер особистості. Ця мета має зберегти своє методологічне значення і в школі XXI століття “...

більш ніж будь-коли, ми зобов'язані думати про те, що ми вкладаємо в душу людини”.

В статті О. Любар, Д. Федоренко “Предтеча нової зорі педагогічної думки України” [24, с. 5-8] підкреслюється думка В. О. Сухомлинського: ідея людяності найперше реалізується через розвиток усіх потенційних інтелектуальних і фізіологічних можливостей особистості. Педагог засуджував вчителів, які за наслідками навчання приводили дітей до почуття неповноцінності. Він вперше у вітчизняній педагогіці глибоко розкрив суть понять людяність, патріотизм, відповідальність, гідність, терпимість, тактовність, совість, сором, справедливість, милосердя... Засвоєння азбуки моральної культури дітьми Павлиша – основа олюднення вчинків, опанування духовних цінностей народу, розуміння мети і сенсу життя. Підкреслюється глибоке знання народної педагогіки В. О. Сухомлинським, яку він широко використовував в праці Павлишської школи.

Л. Ткачук у статті “В. Сухомлинський про виховання успіхом у навчанні” [44, с. 11-13] підкреслює думку педагога-гуманіста про те, що “радість успіху – це могутня емоційна сила, від якої залежить бажання дитини бути хорошою”, що треба вірити в добре начало в людині, допомогти їй бути щасливою. Педагог підкреслював про вдумливе, обережне, мудре використання оцінки діяльності дітей – стимулу до успіху, а не засобу покарання. Вчителю треба плекати в кожній дитині вогник до знань, праці, життя. Вчителі-практики України чималу увагу приділяють впровадженню спадщини В.О. Сухомлинського в роботу школи. Так, педагогічний колектив Суботнівської середньої школи створив творчу групу вчителів початкових класів, яка впроваджує в навчально-виховний процес ідеї педагога вчити спостерігати, думати, працювати, читати, писати [33, с. 16]. Від спостереження, малюнків до уроків мислення, бесід, екскурсій, праці на користь людям, природі.

Глибину гуманістичних ідей педагога, його думки про визначальне значення рідної мови, української культури для формування особистості сприйняла душею вчителька Олександрівської школи № 2 на Кіровоградщини С.І. Павловська [29, с. 5]. Так, з прислів'я “За добро добром платять” починає вона урок читання, пропонує загадку, відповідь якої закодована в ребусі. А ще використовується “чарівне люстерко”, що розшифровує назву творчу. Діти обговорюють зміст прислів'я. Поєднуються різні форми навчання, диференціюються завдання для самостійної роботи. Аналіз казок сприяє формуванню у дітей кращих національних рис – кмітливості, доброти, сміливості, працьовитості, людяності тощо.

Вчитель-методист Олександрівської середньої школи № 1 на Кіровоградщині О.В. Хоменко, обдумуючи твори педагога, поступово створювала “Школу доброти [47, с. 7]”. Доброта – головне в діяльності вчительки. Нею пронизана вся атмосфера класу. Проводяться уроки Доброти: учні допомагають самотній бабусі, шефствують над дитсадком, доглядають за рослинами на пришкільній ділянці. Вироблені “Правила доброти”:

- недобре слово або вчинок несуть зло;
- бережи здоров'я батьків;
- будь чуйним до одиноких;
- допомагай людям своєчасно;
- підклуйся про старих, дорожи їх мудрістю.

“Хвилинки доброти” проводяться на уроках (клас не відвідав хвору - читається твір В. О. Сухомлинського “Конвалія”; проявив учень скупість - читають казку “Скупа дівчинка” тощо). Проводяться уроки Совісті: “Людина повинна жити так, щоб комусь від цього було радісно”.

Херсонська школа гуманітарної праці створена в 1991 р. Головна мета школи – формування соціально активної і гуманістично

спрямованої особистості, з глибоко усвідомленою суспільною позицією, системою наукових знань про природу, людину, суспільство, почуттям національної самосвідомості, готової до професійного самовизначення. Головна ідея існування школи – розвиток системи діяльності школярів через постійне вдосконалення змісту освіти, перетворення його в механізм гуманної особистості, в діючий фактор розвитку суспільства, яке проповідує загальнолюдські цінності. Важливішим принципом гуманітарної школи є принцип гуманізму, в відповідності з яким створюються необхідні умови для всебічного розвитку і розкриття здібностей і можливостей людини як вищій цінності суспільства [34].

Головні завдання школи:

- діяльність, спрямована на утвердження гуманістичного призначення освіти, її визначальної ролі в економічному, соціальному, політичному, духовному розвитку суспільства;
- забезпечення гуманізації освіти, звертання школи до світової культури, духовним цінностям, розуміння людей інших часів і народів, історичне мислення, бережливе ставлення до природи;
- використання мистецтва як універсального засобу формування і розвитку творчих здібностей, образного мислення, емоційної сфери, естетичної свідомості особистості;
- реалізація ідеї гуманізації всього педагогічного процесу, врахування і розуміння індивідуальних особливостей учнів і вчителів, їх запитів, інтересів, повага їх честі і гідності;
- досягнення гармонії інтересів особистості, суспільства, держави на демократичній основі;
- побудова навчально-виховного процесу на основі, результатів всебічного, систематичного і науково - обгрунтованого вивчення психолого-фізіологічних особливостей учнів.

Учбовий план школи містить два компоненти освіти: державний і шкільний, які передбачені Концепцією загальноосвітньої школи

України. Державний компонент визначається Міносвітою України, обов'язковий для кожного учня. Для молодших школярів шкільний компонент (визначений Радою упорядників школи) представляє предмети: рідний край, природознавство, старогрецька й римська класична міфологія, культура спілкування, театр, іноземні мови, художня праця, шахмати, хореографія. Цей гуманітарно-естетичний блок дисциплін значно розширює пізнавальні можливості і є обов'язковим для всіх учнів.

Ми ознайомилися з роботою школи гуманітарної праці:

- з розкладом занять початкової школи; - примірною програмою уроків театру;
- іншою науково-методичною документацією школи;
- провели бесіди з завучем молодших класів, вчителями, учнями;
- відвідали уроки в 2 класі.

Так, на уроці математики з теми “Перевірка ділення і множення” було запропоновано учням чимало різнопланових завдань: математичний диктант (задачі з казковим змістом), оперативний обернений зв'язок, завдання на логічне мислення, на обернену дію, з елементами гри - ребусів. Використовувались різні унаочнення, роздатковий диференційований матеріал, проблемні завдання, фізкультхвилинки, загальнокультурні моменти розвитку. Діти все встигають, бадьорі, радісні, впевнені в собі, в допомозі мудрого вчителя (в класі всього 15 учнів). В класі панує позитивний емоційний фон. Розмови, ігри насичені добрими словами-побажаннями (ігри “Масаж”, “Прогноз погоди”, “Тарахтілкині привіти” і т.п.), бесіди проводяться на теми “Що можна роботи, а що ні”, “Екстремальні випадки”, “Що особливо важливе для тебе?”, “Твоє ласкаве ім'я”, “Карусель друзів”, “Що я можу робити найкраще” тощо. Отже, в загальноосвітній школі гуманітарної праці м. Херсона здійснюється різнопланова система всебічного розвитку особистості дитини на гуманітарній основі:

“олюднення” змісту звичайних шкільних предметів; введення програми гуманітарно-естетичного циклу предметів; різноманітна розвиваюча позакласна робота з учнями; врахування психології індивідуального розвитку дитини в навчально-виховному процесі; створення відповідної матеріальної та науково-методичної бази (в “активі” вчителів школи видані методичні розробки, авторські програми, збірники за матеріалами науково-практичних конференцій).

Творча праця всього колективу школи, усвідомлення всім колективом самотності школи, її ціннісних орієнтирів і обласних культурних заходах, випускають газету; команда школи займає 1-3 місця на Всеукраїнській олімпіаді недержавних шкіл); прилучення школярів до допомоги іншим дітям, людям, до благодійності (збори засобів для малозабезпечених людей, участь в роботі традиційного оздоровчого табору для дітей з малозабезпечених сімей і сиріт; школа стала “колискою” таких відомих в м. Херсоні організацій, як комітет захисту сиріт, благодійний фонд “Діти Херсонщини” тощо).

В якійсь мірі можна погодитися з твердженнями директора цієї школи А. Кияновського в тому, що “Суть повноцінного виховання як раз і заключається в максимальному залученні підростаючої особистості до світу людських цінностей, розкриття специфіки відношень всередині соціуму, вичленення тих моделей поведінки, які безсумнівно приведуть до успіхів в житті і становленні кар’єри” [17, с. 71]. І ще один факт з цього посібника: “Експерти Всесвітнього банку вважають, що головним з трьох складових національного багатства будь-якої держави являється людський капітал (64% проти 16% фізичного капіталу і 20% капіталу природного). Очевидно, наш капітал стрімко “падає в ціні” [17, с. 59], а треба стрімко піднімати цінність людського фактору, щоб стати справді могутньою гуманістичною світовою державою України.

Були використані різні методи і форми прилучення студентів Херсонського державного університету до педагогічної спадщини Василя Олександровича:

— праці педагога аналізуються на лекціях, семінарських заняттях, при підготовці курсових і кваліфікаційних робіт;

- студенти беруть участь у науково-практичних конференціях в університеті, всеукраїнських з тематикою ідей В.О.Сухомлинського, публікують відповідні статті.

- викладачі зі студентами були на екскурсії в Павлиській середній школі;

- викладачі виступають перед студентами і вчителями зі спогадами про зустрічі з В.О.Сухомлинським, про відвідування Павлиської школи; студентами використовуються праці педагога при проходженні педпрактики в школі;

- вивчається досвід шкіл Херсонщини, які працюють за ідеями В.О.Сухомлинського;

- студенти беруть активну участь у Міжнародному конкурсі студентських робіт «Ідеї В.О.Сухомлинського у XXI столітті»;

- студенти випускних курсів Д.Добриніна, Т.Зайчук, В.Мова зробили цікаві доповіді для вчителів на обласній науково-методичній конференції “В.О.Сухомлинський у діалозі з сучасністю” , яка проходила на базі Херсонської академії неперервної освіти [18] . Матеріали цих доповідей опубліковані і використані в їх випускних роботах. Щорічно студенти випускних курсів виконують свої дослідження з використанням педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського;

- педагогічну культуру батьків у спадщині В.О.Сухомлинського висвітлила у своїй науковій публікації доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту

імені проф.Є.Петухова В.Л.Федяєва [45]. Основні напрями використання гуманістичної спадщини педагога в системі підготовки спеціалістів Херсонського державного університету розглядаються в працях викладачів Херсонського державного університету [4,18,19,20,28] та комунального вищого навчального закладу “Херсонська академія неперервної освіти” Херсонської обласної ради [28]. Про це свідчить проведена сумісна Всеукраїнська науково-практична конференція “Нова українська школа – діалог з В.О.Сухомлинським” (25 квітня 2018 року, м.Херсон) в межах Всеукраїнського освітнього форуму, присвяченого актуальним питанням сучасної освіти, який включено до програми заходів ЮНЕСКО щодо відзначення 100 – річчя від дня народження Василя Сухомлинського. Учасники конференції присвятили свої доповіді осмисленню, розвитку, використанню в побудові Нової української школи наукової спадщини видатного українського вченого Василя Олександровича Сухомлинського [28]. У матеріалах Всеукраїнської науково-практичної конференції “Василь Сухомлинський – від пізнання дитини до створення освітньо-виховної системи” (22-24 листопада 2018 р., м. Миколаїв) висвітлено питання розвитку і саморозвитку особистості як чинника діяльності освітнього закладу, систематизовано педагогічні погляди Василя Сухомлинського щодо культурно-інформаційного простору як складника педагогічної системи, професійного й особистісного розвитку педагога в умовах реформування Нової української школи [8], а також важливих інших конференціях [4,5,6,22,26,27,31,32]. Педагогічну систему В.О.Сухомлинського у вітчизняних дослідженнях (історіографічний аспект) представлено доцентом кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту імені проф.Є.Петухова О.В.Сараєвою [35].

Перспективи подальших наукових розвідок лежать у площині щодо системного відтворення ідей В.О.Сухомлинського у професійну підготовку вчителя Нової української школи, здатного розробляти педагогічні стратегії розвитку дослідницької культури вихованців, де базового значення має принцип «навчання через дію». Це перш за все сприятиме успішності запровадження у вітчизняну практику освітніх STEM програм, а , відтак, слугуватиме запорукою належного представництва на міжнародному ринку освітніх послуг та конкурентно-спроможних інтелектуальних ініціатив.

ВИСНОВКИ

Гуманізація виховання передбачає зміну поглядів на весь освітньо-виховний процес, зміну всіх структур національної освіти. Необхідне поєднання української ментальності, досягнень національної культури, зміни предметів (центр уваги – Дитина), використання передової педагогічної спадщини з перспективою світового розвитку в ХХІ столітті Людини.

Молодший шкільний вік – період активного формування моральних якостей, свідомості особистості. Моральний розвиток відбувається у всіх сферах життя і діяльності дитини. В структурі морального виховання молодших школярів значимовартісними вбачаються ті форми, методи, і прийоми, що стосуються сфери їх почуттів, емоційно-вольового життя, різнопланової діяльності.

Ідея гуманізації виховання пронизувала всю систему роботи Павлівської середньої школи: завдання навчання і виховання (виховання справжньої громадсько активної людини); основні принципи роботи школи (любов до дітей, повага і мудра вимогливість, допомога стати щасливою людиною, поєднання індивідуальних особистісних інтересів з інтересами інших людей, суспільства тощо); зміст навчання, виховання (наближення його до природи, навколишнього життя, розвитку дітей, виховання через серце – розум – руки дитини); методику організації життя, виховання, навчання в школі, сім'ї, в навколишньому середовищі. Принцип гуманізму В. О. Сухомлинського можна уявити ж систему, блоками якої є умови для розвитку особистості дитини і вимоги до гуманістичної діяльності педагога. У Павлівській школі використовувалася система методичного впливу на учнів із метою гуманістичного виховання: виховання словом, прикладом, стимулювання й оцінювання вчинків, поведінки, діяльності, самовиховання, саморозвиток, самовдосконалення; форми організації

життя: уроки казки, різнопланові традиції гуманістичного спрямування, екскурсії, подорожі, добрі справи для людей, природи. Необхідна єдність системи всіх гуманістичних впливів на дитину.

У Павлиській школі використовувалася система методичного впливу на учнів з метою гуманістичного виховання. Основними методами, прийомами були: 1. Виховання словом: роз'яснення, етичні бесіди, переконання, навіювання, роздуми, словесна творчість (казки, образи, прийоми тощо). 2. Виховання прикладом батьків, героїв, трудівників і вчителів. 3. Система методів організації діяльності і формування досвіду гуманної поведінки: вправлення в добрих справах, організація спеціальних педагогічних ситуацій, доручення гуманістичного спрямування, спонукання до творчої корисної діяльності, створення ситуацій успіху. 4. Стимулювання й оцінювання вчинків, поведінки, діяльності: моральна підтримка, похвала, примус, осуд, нагляд, обмеження тощо. Форми організації життя дітей: незвичайні творчі уроки, казки, 300 сторінок “Книги природи”, школа радості під блакитним небом; різнопланові традиції гуманістичного спрямування (пам'ятні дерева, куточки, сади на честь людей, відновлення краси природи тощо).

В. О. Сухомлинський виділив цілу систему специфічних професійних властивостей і якостей вчителя, окреслив особливості педагогічної діяльності. У центрі уваги вчителя повинен бути неповторний дитячий світ з усіма його радостями і проблемами. Педагог гуманіст сам був взірцем людяності, мудрості педагогічної влади над дитиною. Колектив вчителів Павлиської школи – це колектив творчих гуманних одностудців, творців людської неповторності. Основні вимоги до педагога-гуманіста, за В.О. Сухомлинським – любов до дитини, педагогічний оптимізм, доброзичливість; терплячий, мудрий, обережний дотик вихователя до серця, розуму, душі дитини; чуйність, турбота, допомога дитині, повага і вимогливість, вміння прощати дітей,

проступки; вміння вживатися в дитинство; співтворчість і вдосконалення всіх учасників у навчально-виховному процесі.

Таким чином, були проведені різнопланові спостереження, експериментальні дослідження, виховні заходи з учнями: уроки “Дружба, товаришування”, “Добро і зло навколо нас”; система вправ з культури спілкування і розвитку вмінь визначати стан людини, співчувати, допомагати; анкетування вчителів, учнів з проблем гуманістичного виховання; бесіди з учнями з гуманістичної тематики, в яких використані матеріали спадщини В. Сухомлинського. Проведені дослідження свідчать, що є чимало ще проблем в гуманістичному вихованні молодших школярів: 1. Діти, судячи з наслідків анкетування, непогано розбираються в етичних поняттях “Добро”, “зло”, інших. Але тільки 60% їх відмітили у себе позитивні якості, хоч ці ж 92% учнів в іншому варіанті опитування сказали, що вони частіше бувають добрими, радісними. 2. Не часто, судячи з анкетування вчителів, в етичних бесідах, в організації життя і діяльності дітей використовується досвід педагога-гуманіста В.О. Сухомлинського. 3. Чимало проблем виникає в міжособистісних взаєминах учнів, в групах, в класі, в школі, в сім’ї. Для ефективності гуманістичного виховання в цьому напрямку треба дотримуватися поради В.О. Сухомлинського про те, що виховання відбувалося в єдності “розуму - серця - рук дитини”. А то на практиці частіше слів багато, а добрих справ для людей, природи, суспільства замало.

На підставі вищезазначеного можемо зробити висновок про те, що педагогічні ідеї і досвід роботи В.О. Сухомлинського цінуються педагогами світу за гуманізм, любов до дітей, за передові творчі пошуки вдосконалення освітньо-виховного процесу.

В.О. Сухомлинський був, є і буде справжньою людиною, учителем і вченим, прикладом вихователя-гуманіста, творця педагогіки серця. Заповітом для всіх вихователів являються його слова: “Учительська

професія – це людинознавство, постійне проникнення в складний духовний світ людини, яке ніколи не припиняється. Прекрасна риса – повсякчас відчувати в людині нове, дивуватися новому, бачити людину в процесі її становлення – один із тих коренів, які живлять покликання до педагогічної праці”.

Перспективи подальших наукових розвідок лежать у площині щодо системного відтворення ідей В.О.Сухомлинського у професійну підготовку вчителя Нової української школи, здатного розробляти педагогічні стратегії розвитку дослідницької культури вихованців, де базового значення має принцип «навчання через дію». Це перш за все сприятиме успішності запровадження у вітчизняну практику освітніх STEM програм, а , відтак, слугуватиме запорукою належного представництва на міжнародному ринку освітніх послуг та конкурентно-спроможних інтелектуальних ініціатив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абагмов Р. Спадщина В. О. Сухомлинського. Проблеми гуманізації історичної освіти в Україні / Р. Абагмов // Історія в школі. – 1997. – № 8. – С. 3 – 4.
2. Антонєць М.Б. Сухомлинський і гуманістична педагогіка української народної школи / М.Б. Антонєць // Початкова школа. – 1997. – № 4. – С. 195 – 202.
3. Антонєць М.Б. Гуманізм педагогічних нововведень В. Сухомлинського / М.Б. Антонєць // Початкова школа. – 1997. – № 9. – С. 35 – 39.
4. Бабіч Л.В., Кондратенко Г.М, Рідкоус О.В. Використання гуманістичної спадщини В.О. Сухомлинського в системі підготовки спеціалістів: : [зб.наук.праць / наук. ред.]. –Педагогічні науки – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. –Вип. 50. – С. 26 – 29.
5. Бєх І.Д. Педагогіка сердечності В.О.Сухомлинського // Науковий вісник Миколаївського державного університету. Педагогічні науки: [зб. наук. праць]. – Випуск 8. – Миколаїв: МДУ, 2004. – С. 18.
6. Бондар Л.С. Вплив навколишнього середовища на формування у школярів гуманістичних цінностей в педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського / Л.С. Бондар // Науковий вісник Миколаївського державного університету. Педагогічні науки. Збірник наукових праць. Випуск 8. – Миколаїв: МДУ, 2004. – С. 77.
7. Боришевський М. Гуманізм педагогічної системи Сухомлинського / М. Боришевський // Початкова школа. – 1995. – № 10-11. – С. 4 – 5.
8. Василь Сухомлинський – від пізнання дитини до створення освітньо-виховної системи: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (22-24 листопада). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2018. – 193 с.

9. Войка В.І. Психологічний словник / В.І. Войка. – К.: Вища школа, 1992. – С.459.
- 10.Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. / Л.С. Выготский. – М.: Просвещение, 1984. – Т. 4.
- 11.Державна національна програма Освіта (Україна ХХІ ст.). – К., 1994. – 61с.
- 12.Дьячкова Т.В., Кияновский А.А., Санько С.Н. Вас приглашают в школьный театр / Т.В. Дьячкова, А.А. Кияновский, С.Н. Санько. – Херсон: Джерело, 1998. – 101с.
- 13.Ельконін Д.Б. Психологія навчання молодших школярів / Д.Б. Ельконін /. – М.: Просвещение, 1986.
- 14.Європейська педагогіка і В. Сухомлинський як сучасний педагог-гуманіст: матеріали міжн. наук.-практ. конф., присвяченої 75 річчя від дня народження видатного українського педагога. – К.: АПН України міжнародне товариство послідовників В. Сухомлинського, 1993. – 104 с.
- 15.Іонова О., Черновал Р. Гуманістична спрямованість Вальдорфської педагогіки /О. Іонова, Р. Черновал // Початкова школа. – 2000. – № 1. – С. 32-34.
- 16.Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання / С.Г. Карпенчук. – К.: Освіта, 1997.
- 17.Кияновский А. А. Мы созидаем общество / А.А. Кияновский. – Херсон: Персей, 1999. – 80 с.
- 18.Кондратенко Г.М. В.О.Сухомлинський - Людина, Учитель, Учений : матеріали обласної наук.-метод. конф. «В.Сухомлинський у діалозі з сучасністю». – Херсон: РІПО, 2008. – С. 48 – 51.
- 19.Кондратенко Г.М., Семінчева К.Л. Спадщина В.О.Сухомлинського як основа гуманізації індивідуального підходу до учнів на уроках математики /М.Г. Кондратенко, К.Л. Семінчева // Печатное слово: Видавництво ХДУ, 2004. – №1/6. – В. 31 – 34.

20. Кондратенко Г.М., Бережкова Л.І. Вимоги до діяльності вчителя трудового навчання в педагогічній спадщині В.Сухомлинського та сьогодення / Г.М. Кондратенко, Л.І. Бережкова // Печатное слово: Видавництво ХДУ, 2006. – №1/18. – С. 78-80.
21. Крутецький В.А. / В.А. Крутецький. – Психологія. – М.: Просвіта, 1980.
22. Кучерявий О.Г. Духовно-гуманістичний зміст поняття педагогічної культури в теоретичній спадщині В.О. Сухомлинського / О.Г. Кучерявий // Науковий вісник Миколаївського державного університету. Педагогічні науки. Збірник наукових праць. Випуск 8. – Миколаїв: МДУ, 2004. – С. 217.
23. Леонтьев А.Н. К теории развития психики ребенка / АН. Лентьев. – М.: Просвещение, 1983.
24. Любар О., Федоренко Д. Предтеча нової зорі педагогічної думки України / О. Любар, Д. Федоренко // Початкова школа. – 1999. – № 9. – С. 5 – 8.
25. Макаренко А.С. Твори: В 8 т. / А.С. Макаренко – К.: Радянська школа, 1976.
26. Мельніченко В.В. Гуманістична педагогіка В.О. Сухомлинського // Науковий вісник Миколаївського державного університету. Педагогічні науки: [зб. наук. праць]. Випуск 8. – Миколаїв: МДУ, 2004. – С. 34.
27. Науковий вісник Миколаївського державного університету. Педагогічні науки. Збірник наукових праць. Випуск 8. – Миколаїв: МДУ, 2004. – 401 с.
28. Нова українська школа – діалог з В.О. Сухомлинським : матеріали Всеукр.наук.-практ. конференції (25 квітня 2018 року, м. Херсон) : в 2 ч. / за заг. ред. А.М. Зубка, В.В. Кузьменка, Н.В. Слюсаренко. – Херсон : КВНЗ “Херсонська академія неперервної освіти”, 2018. – Ч. II. – 269 с.

- 29.Павловська С. Посади дерево / С. Павловська// Початкова школа. – 1993. – № 10. – С. 57.
- 30.Петрощук Л. Народні традиції в досвіді Сухомлинського О.В. / Л. Петрощук // Початкова школа. – 1995. – № 9. – С. 57.
- 31.Поніманська Т.І. Педагог як співавтор духовного простору дитини у системі гуманістичного виховання В.О. Сухомлинського / Т.І. Поніманська // Науковий вісник Миколаївського державного університету. Педагогічні науки. Збірник наукових праць. Випуск 8. – Миколаїв: МДУ, 2004. – С. 50.
- 32.Ржепецький Л.А. В.О. Сухомлинський про гуманне ставлення до дитини, як першооснови виховної діяльності педагога // Науковий вісник Миколаївського державного університету. Педагогічні науки. [зб. наук. праць]. Випуск 8. – Миколаїв: МДУ, 2004. – С. 58.
- 33.Савлук А.Г. З досвіду впровадження спадщини В. Сухомлинського в практику /А.Г. Савлук // Початкова школа. – 1995. – № 9. – С. 15 – 17.
- 34.Савченко О.Я. Реформування змісту шкільної освіти в контексті педагогічної спадщини В. Сухомлинського / О.Я. Савченко// Початкова школа. – 1999. – № 9. – С. 1 – 4.
- 35.Сараєва О.В. Вчитель в педагогічній системі В.О.Сухомлинського. Науковий вісник Миколаївського державного університету: [зб. наук, праць]. Педагогічні науки. Вип. 8. –Миколаїв: МДУ, 2004. – С. 104 – 107.
- 36.Словник з етики / За ред. А.А. Гусейнова, - М.: Політвидав, 1989. – С. 447.
- 37.Стельмах Н.В. Ставлення до дітей – визначальний фактор гуманістичної педагогіки В.О. Сухомлинського// Науковий вісник Миколаївського державного університету. Педагогічні науки: [зб. наук. праць]. Випуск 8. – Миколаїв: МДУ, 2004. – С. 54.
- 38.Сухомлинська О.В. Ідея свободи у вихованні в європейській педагогіці й спадщині В.О. Сухомлинського // Європейська

- педагогіка і В. Сухомлинський як сучасний педагог-гуманіст: матеріали міжн. наук.-практ. конф. – К.: АПН України, 1993. – С. 54 – 57.
39. Сухомлинський В.О. Слово педагога в моральному вихованні / В.О. Сухомлинський. – Вибр. твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, – 1977, –С. 324–325.
40. Сухомлинський В.О. Павлицька середня школа / В.О. Сухомлинський. – Вибр. твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 4. – 640 с.
41. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О. Сухомлинський. – Вибр. твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 3. – 634 с.
42. Сухомлинський В.О. Сто порад вчителю / В.О. Сухомлинський. – Вибр. твори: В 5 т.- К.: Радянська школа, 1977. – Т. 2. – 653 с.
43. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину / В.О. Сухомлинський – Вибр. твори: В 5 т. - К.: Радянська школа, 1976. – Т. 2. – С. 188.
44. Ткачук Л.В. Сухомлинський про виховання успіхом у навчанні / Л.В. Ткачук // Початкова школа, - 1999. – № 9. – С. 11 –13.
45. Федяєва В.Л. Педагогічна культура батьків у науковому доробку В.О.Сухомлинського. Науковий вісник Миколаївського державного університету: [зб. наук. праць]. Педагогічні науки. Вип. 8. – Миколаїв: МДУ, 2004. – С. 223.
46. Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М.М. Фіцула. – 3-тє вид., акпкрб.і доп. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. – 232 с.
47. Хоменко О.В. Школа доброти /О.В. Хоменко// Початкова школа. – 1993. – № 10. – С. 7.
48. Шгайник Р.В. Сухомлинський та його система морального виховання / Р.В. Шгайник// Європейська педагогіка і Сухомлинський В. –

сучасний педагог гуманіст. –К., 1983. – 57 с.

- 49.Ярмаченко М.Д. Вклад В.О. Сухомлинського в сучасну педагогіку /М.Д. Ярмаченко // Європейська педагогіка і В. Сухомлинський – сучасний педагог-гуманіст: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К.: АПН України. 1993. – С. 187.

